KWARTALNIK KRESOWY
2026, nr 1–2 (29–30)

Rafał Roman Małek
Uniwersytet Śląski w Katowicach
ORCID: 0009-0000-0598-1563

Pragmatyzm i improwizacja. Polityka Rzeczypospolitej wobec Chanatu Krymskiego w latach 1632–1637 w świetle korespondencji Stanisława Koniecpolskiego

Słowa kluczowe
Stanisław Koniecpolski, Chanat Krymski, polityka wschodnia, Kresy południowo-wschodnie, dyplomacja Rzeczypospolitej, Orda Budziacka

Streszczenie
Artykuł analizuje relacje polsko-tatarskie w latach 1632–1637 w świetle korespondencji hetmana Stanisława Koniecpolskiego. Tekst weryfikuje tradycyjny obraz stosunków z Chanatem Krymskim, ukazując pragmatyczną grę dyplomatyczną, w której Orda bywała cennym sojusznikiem (np. podczas wojny smoleńskiej). Przeprowadzona analiza potwierdza, że wobec problemów samej Rzeczypospolitej, ciężar polityki wschodniej spoczął na Stanisławie Koniecpolskim. Wykorzystując własny autorytet, wywiad i prywatne finanse, hetman umiejętnie balansował między mocarstwami oraz walczącymi o władzę ordami (m.in. podczas uchodźstwa Ordy Budziackiej w 1637 roku). Jego działania, łączące rację stanu z ochroną własnych latyfundiów na Kresach, stanowiły skuteczną, lecz wymuszoną improwizację, maskującą niewydolność aparatu państwowego.

Wstęp

Pierwsza połowa XVII wieku to okres, w którym Rzeczpospolita Obojga Narodów zmuszona była prowadzić politykę wielowektorową, balansując między zagrożeniem ze strony Moskwy, Szwecji oraz Imperium Osmańskiego. W popularnym obrazie relacji polsko-tatarskich tego okresu przyjęło się postrzeganie ich głównie przez pryzmat niszczycielskich najazdów, co znajdowało uzasadnienie zwłaszcza w realiach lat 20. XVII wieku[1]. Jednakże analiza korespondencji hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskiego odsłania znacznie bardziej złożony obraz. Szczególnie w latach 30. XVII wieku, w obliczu wojny smoleńskiej, najazdu Abazy paszy oraz napięć na Zaporożu, Chanat Krymski stawał się niejednokrotnie nie tylko wrogiem, ale i racjonalnym partnerem w grze dyplomatycznej.

Zagadnienie to doczekało się obszernej literatury przedmiotu. Fundamentem wiedzy o relacjach polsko-tatarskich pozostaje klasyczna praca Bohdana Baranowskiego *Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632–1648*[2], synteza Leszka Podhorodeckiego *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*[3] i Dariusza Skorupy *Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623*[4], przez nowoczesne ujęcie dyplomatyczne Dariusza Kołodziejczyka[5], aż po najnowsze, analityczne prace Andrzeja Gliwy o skutkach ekonomicznych najazdów[6] czy dwutomowe

---

1 A. Gliwa, *Szlachta i sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej w Sądowej Wiszni wobec wzrastającego zagrożenia militarnego ze strony ord tatarskich w latach 20. XVII wieku*, [w:] *Na sejmikach i sejmach. Szlachta ziemi przemyskiej w życiu politycznym Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. D. Kupisz, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2021; idem, *Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku*, Wydawnictwo Naukowe Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Przemyśl 2013, s. 205–353, 660.

2 B. Baranowski, *Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632–1648*, Uniwersytet Łódzki, Łódź 1949, s. 27–30.

3 L. Podhorodecki, *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Bellona, Warszawa 1987.

4 D. Skorupa, *Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623*, Neriton, Warszawa 2004.

5 D. Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, Leiden 2011.

6 A. Gliwa, *Szlachta i sejmik…*, op. cit.; idem, *Kraina upartych niepogód….*, op. cit.

dzieło Achmeta Szejchumierowa o wojskowości ordyńskiej[7]. Równolegle, dzięki badaniom Przemysława Gawrona[8], pogłębiono wiedzę o ustrojowej pozycji samego hetmana Stanisława Koniecpolskiego.

Mimo tak bogatej bazy opracowań, dynamika relacji polsko-tatarskich w okresie lat 1632–1637 wciąż kryje obszary wymagające reinterpretacji. Wydana przez Annę Biedrzycką edycja źródłowa korespondencji hetmana[9] dostarcza bezcennego materiału epistolarnego, który pozwala spojrzeć na politykę wschodnią nie z perspektywy centralnych decyzji sejmowych, lecz przez pryzmat codziennej, zrutynizowanej gry dyplomatycznej na pograniczu.

Niniejszy artykuł ma na celu ukazanie tej właśnie dynamiki. Lektura listów z lat 1632–1637 ukazuje znaczną autonomię Koniecpolskiego jako kreatora polityki wschodniej. Analizując korespondencję hetmańską, nie sposób pominąć wpisanego w nią, naturalnego dla tej epoki, elementu magnackiej autokreacji i politycznego lobbingu. W niniejszym tekście wychodzę jednak z założenia, że nie stanowią one wyłącznie retorycznego balastu – przeciwnie, jawią się jako pełnoprawne i świadomie wykorzystywane narzędzia dyplomatyczne. Kreowanie siebie na jedynego gwaranta bezpieczeństwa Rzeczypospolitej nierozerwalnie wiązało się z chłodnym pragmatyzmem hetmana, uwarunkowanym zarówno racją stanu, jak i koniecznością ochrony dóbr prywatnych. Z kolei zasygnalizowana w tytule improwizacja to nie brak strategii, lecz wymuszona przez zapaść państwowego systemu zręczność operacyjna. Wobec opieszałości instytucji centralnych i pustek w skarbie, Koniecpolski potrafił błyskawicznie adaptować się do koniunktury międzynarodowej, uciekając się do rozwiązań nieformalnych *ad hoc* i kompensując państwowe niedobory własnym autorytetem oraz prywatnym kredytem.

---

7 A. Szejchumierow, *Armia Chanatu Krymskiego. Organizacja i taktyka (XV–XVIII w.)*, INFORTeditions, Tarnowskie Góry 2022; idem, *Armia Chanatu Krymskiego. Strategia, organizacja kampanii, życie codzienne i stosunki z sąsiadami (XV–XVIII w.)*, INFORTeditions, Tarnowskie Góry 2024.

8 P. Gawron, *Hetman Koronny w systemie ustrojowym Rzeczpospolitej w latach 1581–1646*, Neriton, Warszawa 2010.

9 *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646*, oprac. A. Biedrzycka, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana", Kraków 2005.

Współpraca tatarsko-polska w dobie wojny smoleńskiej (1632–1634)

Początek lat 30. XVII wieku przyniósł Rzeczypospolitej skumulowane zagrożenie: agresję moskiewską[10], która nastąpiła w newralgicznym momencie bezkrólewia po śmierci Zygmunta III Wazy (zm. 30 IV 1632 roku), oraz nieco późniejszy wybuch walk na granicy południowej[11]. Zauważyć należy specyfikę tych zmagań: mimo toczącej się wojny z siłami tureckimi, Chanat Krymski – będący formalnym wasalem Porty – nie wsparł dywersji skierowanej przeciwko państwu polsko-litewskiemu. Taki obrót spraw Rzeczpospolita zawdzięczała aktywnej polityce zagranicznej[12].

Przejawem tej aktywności były zabiegi o pomoc osmańskiego wasala, chana Dżanibeka Gireja (panującego z przerwami w latach 1610–1635), przeciwko Moskwie[13]. Było to posunięcie ryzykowne, lecz podyktowane kalkulacją strategiczną. Rzeczypospolitej sprzyjał fakt, że decyzja dotycząca ataku na państwo moskiewskie została podjęta w Bakczysaraju już w lutym 1632 roku, a sam chan podjął ją, lekceważąc bieżące interesy i dyrektywy płynące z Konstantynopola[14]. W listach z lata 1633 roku chan i jego wezyr otwarcie potwierdzili sojusz. Dżanibek Girej pisał do Koniecpolskiego: „na prośbę W.W. posłaliśmy wojsko nasze do Moskwy, lubośmy w przyjaźniej z nimi żyli i od nich wielkie upominki miewali. A to dlatego najwięcej, abyśmy oświadczyli to, że my nieprzyjaciół waszych cierpieć nie chcemy”[15].

Współpraca ta nie ograniczała się do deklaracji, lecz miała wymiar konkretnych działań militarnych, wywierających nacisk na państwo moskiewskie[16]. Wezyr chana, Mehmed Szach aga, był w swojej kore-

---

10 D. Kupisz, *Smoleńsk 1632–34*, Bellona, Warszawa 2001, s. 93.

11 L. Podhorodecki, *Wojna polsko-turecka 1633–1634 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1976, t. 20, s. 35.

12 B. Baranowski, op. cit., s. 27–30.

13 A. Szejchumierow, *Armia Chanatu Krymskiego…*, op. cit., s. 37; L. Podhorodecki, *Chanat Krymski i jego…*, op. cit., s. 158–159. S. Koniecpolski starał się również o uzyskanie wsparcia od Tatarów budziackich, zob. B. Baranowski, op. cit., s. 21.

14 L. Podhorodecki, *Wojna polsko-turecka…*, op. cit., s. 33.

15 Dżanibeg Gerej do Stanisława Koniecpolskiego, Bakczysaraj VII/VIII 1633, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 31, s. 128.

16 Duże znaczenie agresji tatarskiej w przebiegu tego konfliktu przypisywał papieski nuncjusz Honorato Visconti, zob. P. Duda, *Krzyż i karabela. Polityka*

spondencji jeszcze bardziej bezpośredni, informując hetmana o strategicznym przesunięciu sił: „wojska krymskie, które do Polskiej gotowe bały, obróciełem do Moskwy naprzeciwko nieprzyjaciołom waszym"[17].

Ten ryzykowny krok dyplomatyczny okazał się posunięciem, które przyniosło wymierne korzyści. Nie tylko zneutralizowano Chanat Krymski, uniemożliwiając mu wsparcie inwazji nowego bejlerbeja Silistrii, Abazy paszy[18], ale wręcz skierowano tatarski potencjał militarny przeciwko Moskwie – dyplomatycznemu mocodawcy tureckiej agresji[19]. Zaangażowanie Chanatu w konflikt z państwem moskiewskim spowodowało, że wojna polsko-turecka z lat 1633–1634[20], będąca bezpośrednim następstwem najazdu

zagraniczna Rzeczypospolitej Obojga Narodów w ocenie dyplomacji papieskiej w latach 1623–1635, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2019, s. 207.

17 Mehmed Szach aga do Stanisława Koniecpolskiego, Bakczysaraj VII/VIII 1633, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 32, s. 129.

18 Abaza Mehmet pasza zastąpił na stanowisku skłonnego do ugody Damata Murtazę paszę w 1633 r . Sam Abaza pasza mógłby być nazwany awanturnikiem – buntował się przeciw cesarzowi tureckiemu trzykrotnie: po raz pierwszy pod (drugimi) rządami Mustafy I (1622–1623) oraz dwukrotnie za panowania Murada IV (1623–1640). Murad IV, najwyraźniej mający wysokie mniemanie o zdolnościach militarnych Abazy paszy, ułaskawił buntownika. Zob. S. Shaw, *History Of The Ottoman Empire And Modern Turkey*, Vol. 1, *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808*, Cambridge University, Cambridge 1976, s. 193–195. Dla szerszego kontekstu kryzysów i rebelii w Imperium Osmańskim w pierwszych dziesięcioleciach XVII wieku, zob. S. White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University, Cambridge 2011.

19 O stałej obecności posłów moskiewskich w Konstantynopolu czytamy w liście od szpiega S. Koniecpolskiego, zob. N.N. do Stanisława Koniecpolskiego, Konstantynopol 22 VI 1633, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 24, s. 107.

20 Literatura dotycząca samej wojny jest dość szeroka: L. Podhorodecki, *Wojna polsko-turecka 1633–1634 r.…*, op. cit.; Ł. Pabich, *Wojna polsko-turecka w latach 1633–1634*, Napoleon V, Oświęcim 2019, A. Bożejewicz, *Bitwa pod Kamieńcem Podolskim 22 października 1633 roku – próba charakterystyki*, [w:] *Studia z historii politycznej i wojskowej*, red. P. Budzyński, M. Dawczyk, K. Gryglewski i in., „Vade Nobiscum" 2019, t. 20. Stanowisko mołdawskie przedstawił Dariusz Milewski: D. Milewski, *Mołdawia wobec zatargu polsko-tureckiego w latach 1633–1634*, [w:] *Hortus bellicus. Studia z dziejów wojskowości nowożytnej. Prace ofiarowane Profesorowi Mirosławowi Nagielskiemu*, red. K. Bobiatyński,

Abazy paszy[21], musiała rozegrać się bez szerszego udziału sił krymskich[22]. W ten sposób Rzeczpospolita, walcząc *de facto* na dwa fronty, zdołała obrócić część sił jednego potencjalnego wroga przeciwko drugiemu.

Ten znaczący sukces dyplomatyczny na froncie wschodnim nie opierał się jednak na politycznych sentymentach, lecz na konkretnej walucie, co szybko obnażyło systemową słabość skarbową Rzeczypospolitej. Mehmed Szach aga wprost uzależniał dalsze działania od regularnego nadsyłania „upominków", grożąc w swej korespondencji natychmiastowym pojednaniem z Moskwą oraz domagając się uwolnienia przetrzymywanego w Polsce Islama Gireja[23]. Tymczasem skarbiec państwowy znajdował się w stanie zapaści – jego zasoby zostały w dużej mierze wyczerpane przez znaczne obciążenia wynikające z wojny smoleńskiej[24]. Sytuacja stała się krytyczna zimą na przełomie 1633 i 1634 roku[25]. Państwu polsko-litewskiemu

P. Gawron, K. Kossarzecki i in., Neriton, Warszawa 2016. Optyka Stolicy Apostolskiej została zbadana przez Pawła Dudę, P. Duda, *„Jego Świątobliwość uznaje, że lepiej będzie kontynuować wojnę, tym bardziej kiedy jest nadzieja na zwycięstwo". Aktywność dyplomacji papieskiej podczas konfliktu polsko-tureckiego z lat 1633–1634*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny" 2019, t. 16, z. 2, s. 75–97.

21 Jak przekonuje M.H. Cevrioğlu w swoim artykule, władza w Konstantynopolu nie była do końca zdecydowana, a instrukcje dotyczące inwazji były kilkukrotnie wycofywane. Otwarte pozostaje pytanie, czy ostatecznie rozkazy zaniechania wojny z Rzeczpospolitą nie dotarły, czy zostały zignorowane przez ambitnego Abazę paszę, zob. M.H. Cevrioğlu, *Sultan Murad IV's Polish Campaign (1634)*, „Acta Poloniae Historica" 2020, t. 122, s. 212–215.

22 W walkach brały udział ordy: budziacka i dobrudzka, choć sam Kantymir uchylił się od udziału, zob. L. Podhorodecki, *Hetman Stanisław Koniecpolski*, Bellona, Warszawa 2011, s. 218; Ł. Pabich, *Wojna polsko-turecka…*, op. cit., s. 143.

23 Stanisław Koniecpolski do Mehmeda Szach agi, ok. V–VI 1633, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 100, s. 200–201.

24 Więcej o skarbowości w dobie wojny smoleńskiej zob. A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty – Ustawy – Realizacja*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2023, s. 196–212.

25 Zwłoka w przekazaniu upominków oraz zatrzymanie posła skłoniły chana nawet do złożenia obietnicy wsparcia Michała Romanowa w walce z Władysławem IV. Na szczęście dla Rzeczypospolitej kryzys szybko zażegnano, dzięki poselstwu tłumacza kancelarii koronnej Sulejmana Rubanowa. D. Kołodziejczyk, op. cit., s. 143; Ł. Pabich, *Wojna polsko-turecka…*, op. cit., s. 129.

sprzyjało chwilowe pogorszenie relacji krymsko-osmańskich, związane z zaangażowaniem Konstantynopola na wschodzie[26], lecz Koniecpolski, świadom realiów pogranicza, ostrzegał Władysława IV w liście z 9 grudnia 1633 roku, że nieopłaceni Tatarzy lada chwila mogą zmienić front i najechać Rzeczpospolitą[27].

Wobec bezradności podskarbiego nadwornego koronnego Jerzego Ossolińskiego w kwestii szybkiego pozyskania środków, król autoryzował hetmana do zaciągnięcia prywatnej pożyczki w wysokości 10 tys. talarów na opłacenie sojuszników, obiecując jej późniejszą refundację „z szkatuły naszej"[28].

Ten epizod doskonale ilustruje ówczesne realia państwowe: wobec niewydolności centralnych instytucji skarbowych i ociężałości systemu sejmowego, to osobisty autorytet i prywatny kredyt Stanisława Koniecpolskiego[29], a nie aparat państwowy, stawały się gwarantem utrzymania strategicznych sojuszy i bezpieczeństwa granic Rzeczypospolitej. Potwierdzeniem statusu hetmana pozostaje fakt, iż kluczowa korespondencja muzułmańskich dostojników kierowana była bezpośrednio do Koniecpolskiego, który stał się jednym z kluczowych uczestników procesu decyzyjnego w sprawach południowo-wschodnich. Hetman, zarządzając frontem południowym, wykazał się nie tylko talentem dowódczym, ale także sprawnością w koordynowaniu sieci informatorów na pograniczu.

Należy jednak pamiętać, że wizerunek hetmana jako bezinteresownego męża stanu, kierującego się wyłącznie wyidealizowaną racją państwową, wymaga pewnego zniuansowania. Pragmatyzm Koniecpolskiego, jego determinacja w dążeniu do stabilizacji pogranicza oraz gotowość do kredytowania polityki wschodniej miały również głębokie uzasadnienie ekonomiczne. Koniecpolski był

---

26 Ł. Pabich, *Wojna polsko-turecka…*, op. cit., s. 140.

27 Stanisław Koniecpolski do Władysława IV, Brody 9 XII 1633, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 92, s. 193–194.

28 Władysław IV do Stanisława Koniecpolskiego, obóz za Smoleńskiem na Bohdanowej Okolicy, 28–29 I 1634, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 104, s. 204–205.

29 W dokumentach przymiernych ('ahdnameler) na „hetmana Baru", czyli S. Koniecpolskiego powołuje się chan Dżanibek Girej, zob. *The 'ahdname sent by Khan Djanibek Giray to the Polish king*; *The 'ahdname sent by Khan Djanibek Giray to King Vladislaus IV,* [w:] D. Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate…*, op. cit., nr 49, s. 885–893; nr 50, s. 895–904.

jednym z największych potentatów na Ukrainie. Jego dobra ziemskie, których centrum stanowiły Brody, znajdowały się na bezpośrednim zapleczu potencjalnego teatru działań wojennych[30]. Każdy udany najazd tatarski, zniszczenie szlaków handlowych czy wreszcie bunt kozacki oznaczały dewastację jego włości, ucieczkę poddanych i drastyczny spadek dochodów. Zatem powstrzymywanie Ordy za pomocą dyplomacji oraz późniejsza bezwzględna pacyfikacja Zaporoża były dla niego nie tylko realizacją polityki dworu, ale także racjonalną obroną rozległych dóbr ukrainnych. Zacieranie się granicy między interesem publicznym Rzeczypospolitej a prywatnym interesem rodu było zresztą immanentną cechą funkcjonowania ówczesnej elity magnackiej.

Ten właśnie pragmatyzm widoczny jest w samej formie i treści korespondencji Koniecpolskiego. Listy, w których podkreślał własną rolę w utrzymaniu bezpieczeństwa pogranicza, były nierzadko starannie wyreżyserowanym naciskiem na dwór: „Jeżeli [wróg – RRM] też w swym nie ustanie zapędzie, nie zastanie nas niegotowych jako obiecywał sobie. Pan podkomorzy lwowski jeszcze nie odniósł dostatecznej ze skarbu W.K.M. ekspedycyjej, a należałoby sprawom W.K.M. i Rzeczypospolitej, aby prędko w tę drogę pospieszył"[31]. W przytoczonym fragmencie hetman potwierdza przygotowanie, zaznacza, że wie, czego spodziewał się Abaza pasza oraz – przedstawiając siebie jako petenta – wskazuje, że działa w interesie Rzeczypospolitej.

Umiejętność gry na zwłokę okazała się dla hetmana bezcenna już wkrótce, gdy zakończenie zmagań z Moskwą otworzyło nowy rozdział w relacjach południowych, zdominowany przez przetasowania na Bliskim Wschodzie.

Wpływ konfliktu osmańsko-perskiego na stabilizację pogranicza (1635–1637)

Zakończenie wojny smoleńskiej i podpisanie pokoju polanowskiego w 1634 roku formalnie zamknęło okres bezpośredniej współpracy militarnej Rzeczypospolitej z Tatarami przeciwko Moskwie. Nie oznaczało to jednak zerwania kontaktów dyplomatycznych.

[30] L. Podhorodecki, *Hetman Stanisław Koniecpolski*…, op. cit., s. 257–294.

[31] Stanisław Koniecpolski do Władysława IV, obóz pod Kotuzanami 17 IX 1633, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego*…, op. cit., nr 47, s. 143.

Korespondencja z lat 1635–1637 wskazuje na utrzymanie swoistego *status quo*, które możliwe było dzięki korzystnemu dla Rzeczypospolitej rozwojowi sytuacji międzynarodowej na Bliskim Wschodzie.

Kluczowym czynnikiem stabilizującym południową flankę Rzeczypospolitej stała się eskalacja konfliktu osmańsko-perskiego. Wymusiła ona na Wysokiej Porcie relokację sił z Europy do Azji, co znalazło natychmiastowe odzwierciedlenie w raportach napływających do hetmana Koniecpolskiego. W kwietniu 1635 roku Inajet Girej[32] pisał do hetmana, zapewniając o woli utrzymania przyjaznych stosunków. W liście tym przekazał informację o fundamentalnym znaczeniu strategicznym: sułtan Murad IV (1623–1640) rozkazał Kantymirowi, wodzowi Ordy Budziackiej, przemarsz wraz z wojskami na wojnę z Persją[33].

Dla Rzeczypospolitej wiadomość ta była nader korzystna. Po pierwsze, czasowo neutralizowano zagrożenie ze strony Ordy Budziackiej, której łupieżcze rajdy były głównym czynnikiem destabilizującym pogranicze ukrainne. Po drugie, hetman zyskał potwierdzenie, że Imperium Osmańskie koncentruje swój potencjał militarny na wschodnim froncie, co zapewniało Rzeczypospolitej bierność Turcji wobec wydarzeń na południowo-wschodnich rubieżach[34].

Stanisław Koniecpolski, jako doświadczony strateg, doskonale rozumiał, że uwikłanie Porty w konflikt z Safawidami daje Rzeczypospolitej niezbędny czas na reorganizację wojska i uspokojenie nastrojów na Zaporożu.

---

[32] Rękopis, będący tłumaczeniem, podaje imię „Fety", jednak na pierwszej karcie zaznaczono wątpliwość: „był wtedy Inajet G.". Najprawdopodobniej wkradł się zwyczajnie błąd, por. Archiwum Główne Akt Dawnych Archiwum Koronne Warszawskie, sygn. 1/3/0/32/63, teczka 10, nr 468.

[33] Fety Gerej do Stanisława Koniecpolskiego, Bendery, oddane w Aleksandrowie, 28 IV 1635, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 165, s. 278.

[34] Ofensywy osmańskie w Mezopotamii miały na celu przywrócenie równowagi sił w regionie. Została ona zachwiana, gdy w 1623 r., podczas kryzysu dynastycznego, osmański garnizon Bagdadu przeszedł na stronę szyickich Safawidów. Utrata Bagdadu – kluczowego dla prestiżu i handlu w Zatoce Perskiej – sprawiła, że sułtan Murad IV uznał jego odbicie za najwyższy priorytet. Koncentrację sił na tym froncie ułatwił fakt, że Europa w latach 1618–1648 była pogrążona we własnych wojnach wewnętrznych. R. Murphey, *Ottoman Warfare 1500–1700*, Wydawnictwo Taylor & Francis, Birmingham 1999, s. 4.

Należy przy tym podkreślić, że zbliżenie z Chanatem z lat wojny smoleńskiej pozostawiło trwały ślad. Mimo zawarcia pokoju z Moskwą nad rzeką Polanówką, inercja działań tatarskich była zbyt duża, by ustać natychmiastowo. Napędzane chęcią zdobycia łupów i jasyru samodzielne rajdy tatarskie na ziemie moskiewskie kontynuowane były aż do roku 1637[35]. Z perspektywy Warszawy była to sytuacja nader korzystna – wschodni sąsiad pozostawał nękany, podczas gdy południowa granica Rzeczypospolitej cieszyła się relatywnym spokojem, gwarantowanym przez hetmańską dyplomację i pomyślny układ sił w Konstantynopolu.

Kryzys dynastyczny na Krymie i problem uchodźstwa budziackiego (1637)

Krucha stabilizacja na pograniczu, gwarantowana przez uwikłanie Porty na wschodzie, uległa gwałtownemu załamaniu w 1637 roku. Rok ten przyniósł głęboki kryzys wewnętrzny w Chanacie Krymskim, stawiając polską dyplomację przed skomplikowanym dylematem strategicznym, mogącym, w teorii, zmienić układ sił w regionie. U genezy wydarzeń stała tatarska wojna domowa: chan Inajet Girej (1635–1637) podjął próbę ostatecznego wyeliminowania swojego rywala i protegowanego Konstantynopola – wodza Ordy Budziackiej, Kantymira[36]. Sygnały o nadchodzącym przesileniu docierały do Rzeczypospolitej z wyprzedzeniem. Już w lipcu 1636 roku hetman Koniecpolski relacjonował Zbigniewowi Oleśnickiemu treść poselstwa tatarskiego, pisząc „o chanie, ktory tyż słał posła swego do mnie, podając się ze wszytkiemi hordami pod protectiam J.K.M., posłuszeństwo i wiarę obiecując…”[37].

Kolejne listy, pochodzące bezpośrednio od Inajeta[38] oraz jego brata Husama[39] potwierdzały desperacką prośbę o posiłki wojskowe.

---

35 L. Podhorodecki, *Chanat Krymski i jego…*, op. cit., s. 156–157.

36 B. Baranowski, op. cit., s. 54–55.

37 Stanisław Koniecpolski do Zbigniewa Oleśnickiego, 4 VII 1636, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 183, s. 298–299.

38 Inajet Gerej do Stanisława Koniecpolskiego, u przeprawy na Majaku ok. 1 V 1637, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 234, s. 356–357.

39 Husam Gerej do Stanisława Koniecpolskiego, nad jeziorem Betny ok. końca kwietnia–początku maja 1637, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 233, s. 355–356.

W zamian Tatarzy oferowali trwały sojusz i gotowość przyjęcia roli polskiego „przedmurza" (*antemurale*) przeciwko Imperium Osmańskiemu[40]. Rzeczpospolita stanęła zatem przed unikalną perspektywą potencjalnego rozciągnięcia wpływów na Krym.

Moment ten okazał się jednak dla państwa polsko-litewskiego wyjątkowo niefortunny. Rzeczpospolita była sparaliżowana wewnętrznie wybuchem powstania kozackiego Pawła Pawluka[41], a zdolność bojową armii koronnej pod dowództwem hetmana polnego Mikołaja Potockiego dodatkowo krępowały nastroje buntu wśród nieopłaconych chorągwi. Według raportu, zniecierpliwieni brakiem żołdu żołnierze „biegają z kartkami po pułkach, do związku konfederacyjej wojsko animując"[42]. Choć hetmanowi udało się tymczasowo zażegnać kryzys i poprowadzić oddziały do walki, zaangażowanie sił koronnych w pacyfikację powstania (m.in. bitwa pod Kumejkami[43]) miało dla dyplomacji wschodniej skutki fatalne – zablokowało decyzyjność Rzeczypospolitej w najbardziej krytycznym momencie przesilenia politycznego na Krymie[44].

Zanim powolny system sejmowy zdołał zająć się kwestią oferty krymskiej, dynamika wydarzeń na stepie uległa odwróceniu. Chan Inajet Girej, skonfliktowany z faworyzującą Kantymira Wysoką Portą, wypowiedział wprawdzie posłuszeństwo padyszachowi[45], lecz

---

40 Stanisław Koniecpolski do szlachty zebranej na sejmikach w dniu 9 XII 1636, Bar 18 X 1636, [w:] *Korespondencja Stanisława…*, op. cit., nr 219, s. 338–343.

41 W. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków 1984, s. 331–336.

42 N.N. do Stanisława Koniecpolskiego, Biała Cerkiew 2 XII 1637, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 307, s. 440–442.

43 Od strony taktycznej bitwę przeanalizował Władysław Tomkiewicz, zob. W. Tomkiewicz, *Bitwa pod Kumejkami (16 XII 1637)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 1936, t. 9, z. 2, s. 239–261.

44 S. Koniecpolski rozumiał, że bez radykalnego spacyfikowania Zaporoża (co ostatecznie sformalizowała Ordynacja z 1638 r. i odbudowa Kudaku), jakakolwiek stabilna polityka wobec Chanatu będzie niemożliwa. Zob. A. Czołowski, *Kudak. Przyczyny do założenia i upadku twierdzy*, „Kwartalnik Historyczny" 1926, r. 40, s. 175; *Ordynacja woyska Zaporowskiego Regestrowego, w służbie Rzpltey będącego*, [w:] *Volumina Legum*, t. 3, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 440.

45 L. Podhorodecki, *Chanat Krymski i jego…*, op. cit., s. 158–159.

już latem 1637 roku wojna domowa została rozstrzygnięta przez zbrojną interwencję wojsk osmańskich.

Inajet przegrał, a na tronie w Bakczysaraju Turcy osadzili przychylnego sobie Bahadira Gireja (1637–1641). W konsekwencji doszło do sytuacji, w której sojusznicy obalonego Inajeta – a zarazem dotychczasowi przeciwnicy państwa polsko-litewskiego, czyli ordy budziackie pod wodzą Orak Murzy, Szałmasza Murzy i synów Kantymira – zmuszone zostały do ucieczki[46]. Cała Orda, licząca dziesiątki tysięcy ludzi, wkroczyła na terytorium Rzeczypospolitej, błagając o azyl, jednocześnie powołując się na przykład współpracy podczas wojny smoleńskiej[47]. W naglącym liście do Koniecpolskiego deklarowali: „Ze wszystkimi tedy żonami i dziećmi, i dostatkami naszemi w państwa wasze przenieśliśmy się pokładając głowy nasze pod nogi W.W. i J.W.J.M.P. Potockiego hetmana polnego brata W.W."[48], co miało podkreślić wagę prośby skierowanej do hetmana.

Sytuacja, w której postawiony został Koniecpolski, była krytyczna. Z jednej strony, potężna armia turecka pod wodzą Kinana paszy stanęła na granicy, grożąc natychmiastową inwazją w przypadku niewydania uciekinierów. Z drugiej strony, siły hetmańskie wciąż wiązane były walkami z Kozakami[49]. Korespondencja z jesieni 1637 roku ujawnia jednak sprawność operacyjną Stanisława Koniecpolskiego, który – mimo ciężkiej choroby – działał jako swoisty koordynator polityki wschodniej, prowadząc skomplikowaną grę na czas.

Hetman, mimo początkowego sceptycyzmu co do przyjmowania „odwiecznych wrogów" (*capitales państw W.K.M. hostes*)[50], szybko dostrzegł w obecności Ordy Budziackiej strategiczny atut. W wiadomości do Tomasza Zamoyskiego z 24 sierpnia sformułował pragmatyczne stanowisko: „satius est te ich arma, które by nam szkodzić

[46] Ibidem, s. 159–160.

[47] Malinowski do Stanisława Koniecpolskiego, [prawdopodobnie lipiec 1637], [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 272, s. 395.

[48] Murzowie budziaccy do Stanisława Koniecpolskiego, oddane w Barze 19 VIII 1637, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 278, s. 401–402.

[49] Stanisława Koniecpolskiego do Władysława IV, Bar 24 VIII 1637, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 279, s. 402–404.

[50] Ibidem.

mogły, na karki tureckie obrócić"[51]. Jego plan zakładał skierowanie uciekinierów nad Dniepr, co realizowało trzy cele: blokadę przeprawy dla ewentualnego pościgu wojsk chana krymskiego, ułatwienie buntownikom dywersji na samym Krymie oraz oddalenie ówczesnego chaosu od własnych włości na Ukrainie.

W działaniach tych hetman wykazał się znaczną autonomią operacyjną, samodzielnie dyktując Tatarom kierunki marszu („Wskazałem przeto do nich, aby (…) ku Dniepru obrócili"). Jednak w kwestii strategicznej – formalnego przyjęcia ich w poddaństwo – rygorystycznie przestrzegał procedur ustrojowych, zasłaniając się koniecznością uzyskania zgody elit państwowych („ex senatus consulto"). Ta postawa miała sprawić, „aby Turcy będąc suspensi animis (…) nie tak prętko na państwa W.K.M. następowali"[52].

Opierając się na precyzyjnych doniesieniach wywiadowczych z Białogrodu i Oczakowa, hetman trafnie ocenił ryzyko. Uznał, że mimo koncentracji sił pod wodzą Mehmeda i Kinana paszów, pełnoskalowa inwazja jesienią 1637 roku jest mało prawdopodobna. W liście z 1 października wskazał na czynniki paraliżujące Turków: spóźnioną porę roku, uwikłanie w konflikt o Azow[53] oraz zapaść logistyczną – brak paszy dla koni spowodowany wypaleniem traw i nieurodzajem w Mołdawii[54]. Ta chłodna kalkulacja pozwoliła mu na prowadzenie ryzykownej gry bez obawy o natychmiastowy odwet osmański.

Gdy ostatecznie plan trwałego pozyskania całej Ordy Budziackiej załamał się, a część murzów (m.in. Ali bej) pod wpływem tureckiej presji powróciła do posłuszeństwa Chanowi[55], Koniecpolski nie zareagował agresją, pozwalając pozostałym murzom (Orakowi i Szałmaszy) na odejście bez walki. W raporcie do króla podkreślał,

---

51 Stanisław Koniecpolski do Tomasza Zamoyskiego, Bar 24 VIII 1637, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 280, s. 404–405.

52 Stanisław Koniecpolski do Władysława IV, Bar 24 VIII 1637, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 279, s. 402–404.

53 Ü. Karadeniz, A. Bizbirlik, *Azak Kalesi'nin İşgali ve İstirdadı (1637–1642)*. „Journal of Gazi Academic View" 2020, t. 14, z. 27, s. 221–241.

54 Stanisław Koniecpolski do Władysława IV, Bar 1 X 1637, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 289, s. 418–421.

55 Ibidem, s. 418–421; Orak i Salmasz murzowie do Stanisława Koniecpolskiego, między 3 a 28 X 1637, *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 295, s. 425; Stanisław Koniecpolski do Władysława IV, Bar 28 X 1637, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego…*, op. cit., nr 296, s. 425–427.

że odprawił ich, „zatrzymując cały affect ich przeciwko W.K.M."[56], co było inwestycją w przyszłe relacje i próbą zachowania kanałów wpływu na politykę tatarską.

Próba bilansu

Analiza korespondencji Stanisława Koniecpolskiego z lat 1632–1637 pozwala na ostateczne odrzucenie jednowymiarowego obrazu relacji polsko-tatarskich, opartego wyłącznie na ideologii „przedmurza chrześcijaństwa" i permanentnym konflikcie zbrojnym. W realiach zagrożenia ze strony Moskwy i niestabilności na Zaporożu, stosunki z Chanatem Krymskim jawią się jako skomplikowana gra interesów, w której Orda potrafiła zająć miejsce racjonalnego partnera dyplomatycznego.

Lektura listów hetmańskich dobitnie pokazuje jednak, że ciężar prowadzenia tej gry nie spoczywał na centralnych instytucjach Rzeczypospolitej, lecz w dużej mierze na barkach jednego człowieka. Stanisław Koniecpolski nie był tu jedynie wykonawcą woli dworu królewskiego. Jako dysponent własnej siatki wywiadowczej, inicjator negocjacji z murzami i gwarant sojuszniczych wypłat z prywatnej szkatuły, hetman *de facto* sprywatyzował politykę wschodnią na odcinku południowym. Jego działania były połączeniem pragmatyzmu – podyktowanego racją stanu i koniecznością ochrony własnych, olbrzymich latyfundiów ukrainnych – oraz wymuszonej improwizacji. Hetman Koniecpolski swoimi nieformalnymi zabiegami niejednokrotnie maskował systemową niewydolność decyzyjną oraz skarbową państwa polsko-litewskiego.

Kryzys krymski z 1637 roku i gra hetmana wokół uchodźstwa Ordy Budziackiej ujawniły taktyczny kunszt dowódcy, ale też obnażyły strategiczną słabość państwa. Model polityki wschodniej z lat 30. XVII wieku, oparty na doraźnym balansowaniu, osobistym autorytecie magnata i maskowaniu niedoborów finansowych zręczną dyplomacją, pozwalał na czasową stabilizację Kresów południowo-wschodnich. Wydarzenia kolejnej dekady miały jednak brutalnie zweryfikować ten stan rzeczy, udowadniając, że improwizacja – nawet w solidnym, hetmańskim wydaniu – nie mogła na dłuższą metę zastąpić sprawnego systemu państwowego.

Rafał Roman Małek

[56] Stanisław Koniecpolski do Władysława IV…, op. cit.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD)

Archiwum Koronne Warszawskie (AKW), Dział Turecki, sygn. 1/3/0/32/63, teczka 10, nr 468.

Źródła drukowane

Kołodziejczyk Dariusz, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, Brill, Leiden 2011.

Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646, oprac. A. Biedrzycka, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana", Kraków 2005.

Volumina Legum, t. 3, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859.

Opracowania

Baranowski Bohdan, *Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632–1648*, Uniwersytet Łódzki, Łódź 1949.

Bożejewicz Arkadiusz, *Bitwa pod Kamieńcem Podolskim 22 października 1633 roku – próba charakterystyki,* [w:] *Studia z historii politycznej i wojskowej*, red. P. Budzyński, M. Dawczyk, K. Gryglewski, M. Owczarek, M. Ziółkowski, „Vade Nobiscum" 2019, t. 20, s. 113–131.

Cevrioğlu Mahmut Halef, *Sultan Murad IV'S Polish Campaign (1634),* „Acta Poloniae Historica" 2020, t. 122, s. 209–246.

Czołowski Aleksander, *Kudak. Przyczyny do założenia i upadku twierdzy*, „Kwartalnik Historyczny" 1926, r. 40, s. 161–184.

Duda Paweł, *„Jego Świątobliwość uznaje, że lepiej będzie kontynuować wojnę, tym bardziej kiedy jest nadzieja na zwycięstwo". Aktywność dyplomacji papieskiej podczas konfliktu polsko-tureckiego z lat 1633–1634*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny" 2019, t. 16, nr 2, s. 75–97.

Duda Paweł, *Krzyż i karabela. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Obojga Narodów w ocenie dyplomacji papieskiej w latach 1623–1635*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2019.

Filipczak-Kocur Anna, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty – Ustawy – Realizacja*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2023.

Gawron Przemysław, *Hetman Koronny w systemie ustrojowym Rzeczpospolitej w latach 1581–1646*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2010.

Gliwa Andrzej, *Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku*, Wydawnictwo Naukowe Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Przemyśl 2013.

Gliwa Andrzej, *Szlachta i sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej w Sądowej Wiszni wobec wzrastającego zagrożenia militarnego ze strony ord tatarskich w latach 20. XVII wieku*, [w:] *Na sejmikach i sejmach. Szlachta*

ziemi przemyskiej w życiu politycznym Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku, red. D. Kupisz, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2021.

Karadeniz Ümran, Bizbirlik Alpay, *Azak Kalesi'nin İşgali ve İstirdadı (1637–1642)*, „Journal of Gazi Academic View" 2020, t. 14, z. 27, s. 221–241.

Kupisz Dariusz, *Smoleńsk 1632–1634*, Bellona, Warszawa 2001.

Milewski Dariusz, *Mołdawia wobec zatargu polsko-tureckiego w latach 1633–1634*, [w:] *Hortus bellicus. Studia z dziejów wojskowości nowożytnej. Prace ofiarowane Profesorowi Mirosławowi Nagielskiemu*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, K. Kossarzecki, P. Kroll, D. Milewski, Neriton, Warszawa 2016.

Murphey Rhoads, *Ottoman Warfare 1500–1700*, Wydawnictwo Taylor & Francis, Birmingham 1999.

Pabich Łukasz, *Wojna polsko-turecka w latach 1633–1634*, Napoleon V, Oświęcim 2019.

Podhorodecki Leszek, *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Bellona, Warszawa 1987.

Podhorodecki Leszek, *Hetman Stanisław Koniecpolski*, Bellona, Warszawa 2011.

Podhorodecki Leszek, *Wojna polsko-turecka 1633–1634 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości" 1976, t. 20, s. 27–72.

Shaw Stanford J., *History Of The Ottoman Empire And Modern Turkey*, Vol. 1, *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808*, Cambridge University, Cambridge 1976.

Skorupa Dariusz, *Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623*, Neriton, Warszawa 2004.

Szejchumierow Achmet, *Armia Chanatu Krymskiego. Organizacja i taktyka (XV–XVIII w.)*, INFORTeditions, Tarnowskie Góry 2022.

Szejchumierow Achmet, *Armia Chanatu Krymskiego. Strategia, organizacja kampanii, życie codzienne i stosunki z sąsiadami (XV–XVIII w.)*, INFORT--editions, Tarnowskie Góry 2024.

Tomkiewicz Władysław, *Bitwa pod Kumejkami (16 XII 1637)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 1936, t. 9, z. 2, s. 239–261.

White Sam, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University, Cambridge 2011.